

De Memorlijst van Rotterdamse rabbijnen en opperrabbijnen, compleet of niet?¹

Ruben Vis

Op de sjabbat voor Sjavo'e'ot (Wekenfeest) en op de sjabbat voor Tisja Be'av (9 Aw, Treurdag om verwoesting van de Tempel) worden in de sjoel van de Joodse Gemeente Rotterdam de overleden opperrabbijnen en rabbijnen in twee Jizkor-gebeden herdacht. Daartoe bestaat een lijst met hun namen. De vraag is: is de lijst compleet? Is Aryeh / Juda Leib, zoon van Akiva Eger, opperrabbin in Rotterdam geweest? En waren er niet – daar aan voorafgaand – twee rabbijnen die ook nog genoemd moeten worden in de jaarlijkse herdenkingen?

Een Memor-jizkor, waarin rabbijnen of anderen door de hele sjoel als gezamenlijke verantwoordelijkheid worden herdacht, is een mooie gewoonte die elders in Nederland niet meer bestaat. Niet meer, want weliswaar bestond ook in Amersfoort en Utrecht een jizkor-traditie, maar deze is blijkbaar in onbruik of helaas door de Sjoa kwijt geraakt. Een Amersfoortse voorzanger was degene die in 1807 een Memorlijst aanlegde voor de sjoel in Utrecht. De Utrechtse historicus Jac. Swarts schreef nog over het bestaan er van².

Zijn dit ze allemaal?

Het Jizkor-gebed met de namen van de opperrabbijnen en rabbijnen, zoals dit wordt gehanteerd, is na de oorlog opnieuw getypt op basis van een bewaard gebleven handschrift. Dit handschrift is het werk geweest van Michael Saul Hausdorff³, de vader van David Hausdorff, auteur van het boek Jizkor⁴. Daarmee heeft hij de tekst gered voor dat het bombardement op Rotterdam de sjoels aan de Boompjes en Botersloot had getroffen⁵.

In de Rabbinaatsbibliotheek van de Joodse Gemeente vond ik ooit een blad met de opperrabbijnen, beginnend met de naam van Jossijahoe Pardo. Zijn naam stond niet op het lijstje van M.S. Hausdorff. Wel vreemd, want D. Hausdorff geeft zelf in zijn boek Jizkor aan dat Pardo zowel de rav van de Portugese als later daarnaast ook de eerste rav van de Hoogduitse gemeente was⁶.

Ik vond er nog een bewijs voor. In het boek Nachalat Sjiva is een Haskama (approbatie, aanbeveling) afgedrukt van Pardo, gedateerd Rotterdam, parsjat Noach 1667. Hij wordt daar aangeduid als opperrabbin van de Sefardiem en Asjkenaziem in Rotterdam⁷.

¹ Dit artikel is afgerond en gepubliceerd in juli 2015 naar aanleiding van het overlijden van rabbijn Albert/Elijahoe Hutterer z.l. op 11 juni 2015, rabbijn van Rotterdam 1975-1978. Zijn overlijden vormt aanleiding aan de Rotterdammer Memorjizkor zijn naam toe te voegen. Moge de ziel van Eliyahoe ben Sjemo'e'el gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven.

² J. Swarts, *De heugenis aan onze oude Rabbijnen*, in: Nieuw Israëlietisch Weekblad, 19 juni 1925.

Opmerkelijk is dat in Bussum op Kol Nidre-avond een jizkor wordt gemaakt voor de stichters van de eerste kehilla, n.l. die van Naarden, een Portugees-Israëlietische Gemeente, deze is in de loop der jaren overgegaan in de Hoogduitse gemeente van Naarden. De Joodse Gemeente Bussum is in 1917 officieel tot stand gekomen, na de eerste religieuze activiteiten vanaf 1911.

³ Michael Saul Hausdorff, geb. in 1854 in Wreschen (Pruisen), overl. 15 januari 1940 te Rotterdam. In 1883 in Rotterdam komen wonen, was al in 1888 lid van de Grote Kerkeraad. Was kerkvoogd en voorzitter van het college van kerkvoogden; bibliofiel.

De overgrootvader van zijn eerste, jong overleden, vrouw had twee broers die met dochters van de Rotterdamse opperrabbin Aryeh Leib Breslau trouwden. David Hausdorff is een kind uit zijn huwelijk met zijn tweede vrouw, Helena Bondi, dochter van opperrabbin Marcus Bondi van Wenen.

⁴ D. Hausdorff, *Jizkor*, platenatlas over de geschiedenis van de Joden in Rotterdam, 1978

⁵ Het handschrift bevat ook een Memorjizkor voor slachtoffers van de Jodenvervolgingen ten tijde van de Zwarte Dood 1347-1350. Zie: Ruben Vis, *De Rotterdammer Memorjizkor, Volstrekt unieke sjoelliturgie aan de monden van de Maas*, 2016

⁶ *Jizkor*, p. 35

⁷ Rabbi Samuel ben David Mozes halevi uit Mezritch, *Nachalat Sjiva*, Amstielredam, 1667.

E. Italie, *De Israëlieten te Rotterdam vóór en in 1812*, in Rotterdamsch Jaarboekje 1913, p. 118, noemt 1668 maar geeft daar geen bron voor. Mogelijk heeft hij zich gebaseerd op de zelfde bron, Nachalat Sjiva, maar zich verrekend, door het joodse jaartal, waarvan het laatste cijfer altijd samenvalt met het niet-joodse jaar aan te houden. Echter, dit gaat pas in vanaf januari. Vermelde boek-approbatie dateert van de week waarin de Tora-afdeling Noach wordt gelezen in het jaar 5428, hetgeen altijd kort na het begin van het Joodse maar zeker nog niet van het niet-Joodse nieuwjaar is.

Tegenwoordig begint de opsomming van de opperrabbijnen dan ook met de naam van rabbi Jossijahoe ben David Pardo, Sefardie⁸.

הסכמת

מאיר עיני חכמים בהלכות פכוקות כלל בנוסח אדיריס והעלה בידו מרגניתא דלית ביה טימא בפלפולו שקיל ושרי
בשמעתתא אליבא דהלכתא בספר זה אשר חיבר וכו' תיקון כל תיקון שטרות מלאכתו מלאכת הקדוש
בו אסף וקבץ דעות כל המוסקים חדשים גם ישנים איש ממנו לא נעדר ודקדק אחריהם לבד עד תבונתם
ומקום מונאש עד לחכמת לעומקא דדיבא לא נתן לעפעפיו תבונה והבין והקר בהם והושיא לאור תעלומותיה'
עד כי נדקו יהדיו וכראותי יופי המלאכה והין ערכה גם אכני ינאתי להסכים עם המכניס' ליהנות
סויה הודה והדרה וכל המשייע תבא עליו ברכה ויזכה בכחלת שבעה כאש הנעיר ינחק אבוהג מרבין תורה
בק"ק אמשטרדאס המעטירה :

הסכמת החכם השלם מהור"ר יהושע פארדא אב"ד ורימ רספררים ואשכנזים בקי"ק רוטארדם :

אכני הוואה את שמ"ואל . בן ח"ל . קט"ה שש טוב נכח"לת שבע"ה קולות של קדושה חרושה על לוח לבו
בספרו הכבוד הזה ויטפוט שמ"ואל את יש"כי ח"ל השפטי נדק ביסוד מוסד ספ"יר גזרתם . ויהי בש"לס הוק"ו
חוקים ומשפטים ל"ו טובים . ולכל בני ישראל יהיה אור במ"ו סיב"תם . וידיעת טעמי המכהנים . בחזריהם
ובטירותם . ומעונות בני"ון חקירתו . ופלפולו עוקר הרים וטוחן זה בזה להושיא דין אמת לאומ"תו . כאשר
עיני תקינה משרים בכועס כאוריר . ונחות שיחותיו הנריכות תלמוד ארוך וערך על זה השלחן אשר לפני ה'
ליושבי על מדין בתיקון שטרות כדת משה וישראל . ישרי אל יעבדוהו עטרות למו יצן אמת מא"רשו תנחח כי כאמן
שמואל חכם עדיף מכביא ולא ככל מכל דבריו ארנה . לכן ידי תכון עמו להביאו לדפוס כי טוב וישר הדבר
בעיני אלהים ואדם . ואל ה' רועי לו אכ"שר ואכין תפילתי יברך את הרב המחבר כר"ו וכאש כבוד יכחילו
בכ"חלת שב"עה חופות ושובע שבע שמחות . ועליכו ירחה ה' וכבודו על כולנו יראה בתתו את חלקינו עם מדיקי
הדכים הקו"ים לעולם ועד נדבר גאולתו . ויהדיו נגילה וכשמחה בישועתו . כאש החוכה פה רוטארדם שנת
ושכנתי בת"וך בני ישראל . לפ"ק בפרד א"ש נדיק תמים . יהושוע בן מוהרר דוד
פארדא ס"ט זנו"קל :

Haskama van Jossijahoe Pardo, opperrabbin tevens hoofd van het leerhuis van de sefardim en asjkenazim in Rotterdam, 1667.

Twee bijzitters

In zijn boek *Jizkor* beschrijft Hausdorff de moeizame benoeming van opperrabbin Abraham ben Juda Lipschütz wiens vader Juda en grootvader Salomo ook opperrabbin van Rotterdam waren geweest. Moeizaam omdat een oom en een neef van Abraham ben Juda Lipschütz op het moment dat Abraham voor benoeming in aanmerking komt twee van de drie Parnassijns (Parnassiem, bestuursleden) waren. Daarop werd elders rabbinaal advies gevraagd. De beroemde rabbi Jonathan Eybeschütz uit Altona-Hamburg-Wandsbeck draagt een oplossing aan, en wel zoals Hausdorff schrijft: "Zo werd R. Abraham op 10 oktober 1754 benoemd en werden er tevens twee dajaniem benoemd."⁹ Deze twee 'bijzitters' (dixit Jac. Swarts¹⁰) waren twee Poolse rabbijnen. Hausdorff noemt hun namen niet en ze komen niet voor in de *Memorjizkor* voor de Rotterdamse rabbijnen.

Jizkor voor de rabbijnen tevens leraren aan het Beth Hamidrasj

De *Memorjizkor* voor rabbijnen begint pas met rabbi Mordechai ben Joel – Marcus Lissa, rabbin-assessor in Rotterdam, tot zijn dood op 54-jarige leeftijd in 1819.

In het inter-opperrabbinaal tijdperk 1809-1813, tussen het overlijden van Aryeh Leib Breslau en de benoeming van Elias Casriels (achter-achterkleinzoon en dus de vierde generatie van Salomo Lipschütz) nam Lissa samen met Wolf ben Feiwisj Mezrits het Opperrabbinaat waar. In 1818 werd Lissa benoemd tot opperrabbin van Noord-Brabant en Zeeland maar hij werd ziek en overleed voor aanvaarding van zijn functie¹¹. Voor hij naar

⁸ *Memorjizkor Rotterdam*, 1996

⁹ *Jizkor*, p. 40

¹⁰ J. Swarts, *de Joodse Gemeenten buiten Amsterdam*, p. 415 in: Brugmans en Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1940

¹¹ *Jizkor*, p. 93; http://goudsmit.home.xs4all.nl/HeijermansRegister/ps08_422.htm (geraadpl. 22 mei 2012)

Rotterdam kwam, leefde Marcus Lissa in Krotoschin (zijn dochter werd geboren in 1799 in Krotoschin¹²). Zijn waarschijnlijk meest opmerkelijke nazaat zou worden zijn achterkleindochter, de joodse schrijfster Cornélie Alexandrine Noordwal (1869-1928)¹³.

Marcus Lissa had een schoonzoon wiens broer Jeremias Heijermans secretaris van de Joodse Gemeente was. De zoon van Jeremias was redacteur van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, waarvan de letters NRC nog zijn terug te vinden in de namen van de huidige kranten NRC Handelsblad en NRCNext, en diens kleinzoon was de bekende toneelschrijver Herman Heijermans¹⁴.

De andere rabbijn, Wolf ben Feiwisj (uit) Mezrits was een van de leerlingen van Aryeh Leib Breslau¹⁵. In zijn Pné Aryeh komt een antwoord voor van Breslau op een vraag (53) van de 'voortreffelijke rabbijn' Wolf Mezrits, over chameets dat men na Pesach aantreft en de tegengestelde meningen wat daar mee te doen, van Rasjie en de Beth Josef in de Sjoelchan Aroech.

Een merkwaardige omissie in de Rotterdamse rabbijnen-jizkor is die van Izak Levie Sohlberg. Deze afstammeling van Chacham Tswi behaalde in 1882 zijn Moré titel na te zijn opgeleid aan het Seminarium. Na een tijd in Den Haag in het joodse onderwijs te hebben gewerkt, waar hij in 1888 werd benoemd tot assistent rabbijn, werd hij in 1898 leraar aan het Beth Hamidrasj in Rotterdam¹⁶ en fungeerde als zodanig als tweede man achter de in 1885 benoemde opperrabbijn Dr. B.L. Ritter. Na 1905 vestigde Sohlberg zich in Antwerpen waar hij in 1918 overleed¹⁷.

De laatste twee rabbijnen onder een opperrabbijn waren Mordechai Cohen en Mayer Landau. Cohen overleed in de oorlog en werd nog op het Toepad begraven. Cohen had aan het Seminarium geleerd; maar ook in jesjiwot in Hongarije.

Landau stierf in Bergen Belsen. Hij was geboren in Chrzanow, Polen in 1889 als zoon van Aron (overl. 1923, Chrzanow¹⁸) zoon van Menachem Mendel Landau. Omdat hij geen Nederlandse semicha (rabbijndiploma) had en blijkbaar aan de eisen voor een buitenlandse rabbijn om in Nederland te worden erkend niet kon voldoen, werd hij geen officiële rabbijn. Niettemin raadpleegden Nederlandse opperrabbijnen Landau voor zijn halachische adviezen. Uiteindelijk zou hij officieel conservator van de bibliotheek van het Beth Hamidrasj Ets Chaim worden wat hem de gelegenheid bood om zich veel aan Talmoedstudie te wijden, leraar van een cheware te zijn en geestelijk leider van een Oost-Europees Shtiebel. Ook verkocht hij (uit advertenties blijkend) zelf geïmporteerde Arba'a miniem, of was Rotterdams wederverkoper voor een Amsterdamse importeur. Hij woonde met zijn vrouw en dochter bij de sjoel aan de Boompjes. Na de bouw van de bijgebouwen van de Boterslootsjoel in 1939, verhuisde hij naar een nieuw daar in opgenomen appartement.

Landau kwam in 1920 naar Rotterdam¹⁹. Volgens Hausdorff²⁰ nadat Opperrabbijn Ritter hem had ontmoet in Berlijn. Vast staat dat een broer Cheskel Landau (geb. 19 april 1878) al in 1915 naar Rotterdam was gekomen²¹. Cheskel was ondernemer en bezat een grote joodse kennis. Hij had zijn eigen leerhuis annex shtiebel,

¹² http://goudsmit.home.xs4all.nl/HeijermansRegister/ps08_414.htm (geraadpl. 22 mei 2012)

¹³ "En zo gaan we even naar Rotterdam, naar de andere grootouders. Want in 1796 wordt te Rotterdam Simon Michiel Levie de Haas geboren, zoon van Daniël Levy de Haas en Betje Benjamins Boelas. Simon trouwt 10 januari 1821 te Rotterdam met Catharina Lisse de dochter van Marcus Lissa en Louise Manuel. Het stel krijgt (minstens) vier kinderen waaronder Sina, de moeder van Cornélie Noordwal."

<http://home.planet.nl/~conter/cornelie/cornelie2.htm> [geraadpleegd 22 mei 2012]

¹⁴ http://goudsmit.home.xs4all.nl/HeijermansRegister/ps08_414.htm (geraadpl. 22 mei 2012)

¹⁵ Efraim Fischel Rothman, *Toledot Rabenoe* in: in: Pné Aryeh Hashalem, Jeruzalem, 2010, p. 379. een door de voormalige Haagse rabbijn Pinchas Meijers bezorgde uitgebreide heruitgave van het boek met vragen en antwoorden Pné Aryeh, geschreven door de Rotterdamse opperrabbijn Aryeh Leib – Levy Heijman Breslau

¹⁶ Nieuw Israëlietisch Weekblad, 21 oktober 1898

¹⁷ In de Jizkor voor de overleden opperrabbijnen en rabbijnen staan oorspronkelijk opperrabbijn Ritter en rabbijn I.L. Sohlberg niet. Wel staat A.D. Lutomirski er in, die overleed in 1893. Dus is het handschrift geschreven na 1893 en voor 1918 wanneer Sohlberg in Antwerpen overlijdt. Een latere schrijver, waarschijnlijk David Hausdorff, heeft de naam van Ritter (1935) en van diens opvolger, de in de oorlog omgekomen opperrabbijn Davids er aan toegevoegd. Ook de rabbijnen Cohen, en de eveneens omgekomen Ganz en Landau zijn toegevoegd, maar blijkbaar is Sohlberg over het hoofd gezien.

¹⁸ http://kehilalinks.jewishgen.org/krakow/chrzanow_trzebinia/Chrzanow_Cemet.htm (geraadpl. 5 nov 2012)

¹⁹ Naturalisatiewet 7 dec. 1939, en behandeling daarvan in de Tweede Kamer, waaruit blijkt dat Mayer's broer in 1933 niet onbemiddeld is overleden, en dat er nog een derde broer, Mendel, is die waarschijnlijk ook naar Nederland wil komen [de Tweede Wereldoorlog is dan al uitgebroken].

²⁰ *Jizkor*, p. 95

²¹ Naturalisatiewet 1928

waarschijnlijk aan de Hofdijk, waarvan Mayer de geestelijk leider was²². Cheskel is in 1933 in Rotterdam overleden. Van zijn in het Hebreeuws geschreven Talmoedische geschriften is een boek gepubliceerd *Eb'n Jechezke'l*²³ waarin ook een artikel van zijn broer Mayer is opgenomen (p. 89). Cheskel noemt hem daar 'mijn scherpzinnige en deskundige broer'. Van Cheskel zelf staat er een predikatie in ter gelegenheid van de inwijding van een nieuwe Tora-rol (p. 192). Het NIW van 4 juni 1920 besteedt aan de inwijding enkele regels vooral het niet-Nederlandse karakter waarin de gebeurtenis wordt beleefd, accentuerend: ... had hedenavond bij de alhier wonende Oost-Jüden de Chinoeg van een nieuw Sefer Tora plaats. De inwijding was hier waarlijk geen vorm, maar echte uit het hart voorkomende simcha – vreugde, die zich uitte in een spontaan gezang. Mayer en Cheskel zijn afstammelingen van Jechezkel Landau, de Noda B'Jehoeda, beroemd rabbijn te Praag.

Abraham ben Juda Lipschütz tot opperrabbijn gekozen

In sefer *Zikaron Neer Sja'oe'l*²⁴ wordt de briefwisseling met rabbi Eybeschütz uitvoerig beschreven, geanalyseerd en becommentarieerd. Abraham ben Juda Lipschütz wordt uiteindelijk gekozen. De Kehilla-leden in Rotterdam benoemen voor de duur van drie jaar tegelijkertijd twee dajaniem om naast rabbi Abraham Lipschütz te zullen bijzitten: rabbi Eliezer Levi uit Posen en rabbi Israel ben rabbi Benjamin uit Krakau. Ook Enoch Italie²⁵ noemt hen bij naam en spreekt van hun aanstelling als Rabbinaatsassessoren.

Het is niet duidelijk of de twee ook daadwerkelijk in Rotterdam actief zijn geweest. Mogelijk kwam de zaak binnen de kortste keren tot een oplossing doordat de samenstelling van het bestuur wijzigde en Eliezer Levi en Israel ben Benjamin nooit daadwerkelijk in de Maasstad hebben gefungeerd. Zodat rabbi Abraham ben Juda Lipschütz alleen aan het rabbinale roer kon gaan staan. Geen bewijs dat er toe moet leiden dat het bestaande lijstje van Rotterdamse rabbijnen in de Memorjizkor aanvulling behoeft.

In het opperrabbijn-loze tijdperk na de dood van Abraham ben Juda Lipschütz, en voor Aryeh Leib Breslau opperrabbijn wordt, treedt een rabbi Shalom Schachne uit Opole op als rabbijn in Rotterdam die zijn semicha (rabbinale bevoegdheid) had gekregen van de opperrabbijn van Den Haag, rabbi Saul halevi. Een bron voor beide gegevens brengt de auteur helaas niet²⁶.

²² C. Reijnders *Verenigingssynagogen of chewresjoels in Rotterdam tussen 1857 en 1943* In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1989, p. 209

²³ Jechezkel Halevi Landau, *Eb'n Jechezke'l*, uitg. Ktav, New York, 1975

²⁴ *sefer Zikaron Neer Sja'oe'l*, Brooklyn, NY, 2009, p. 65 e.v.

²⁵ Enoch Italie, *De Israelietische Gemeente in: Rotterdam in de loop der eeuwen*, 1907, p. 155 e.v.

²⁶ Efraim Fischel Rothman, *Toledot Rabenoe*, in: Pné Aryeh Hashalem, Jeruzalem, 2010, p. 373

Opperrabbijn Aryeh Leib Breslau

Opperrabbijn Breslau behandelt in Pné Aryeh een vraag (hoofdstuk 60) over Chanoeka, het Inwijdingsfeest, zo genoemd omdat na verjaging van de Grieks-Syrische overheersers de Tempel opnieuw kon worden ingewijd door de Menora (kandelaar) te laten branden met het nog enige kruikje olie dat was voorzien van het zegel van de Koheen Gadol (hoge priester). Breslau stelt de vraag waarom de kruikjes olie eigenlijk überhaupt voorzien waren van een zegel van de Koheen Gadol.

Het antwoord komt in tegenstelling tot de andere antwoorden in het boek niet van hemzelf, maar 'toen ik in Rotterdam arriveerde, toonde mij een van de belangrijkste van de gemeente een epistel van rabbijn Abraham Lipschütz, die hier opperrabbijn was en het volgende juiste antwoord had geformuleerd', waarop diens respons volgt.

Achter in Leshon Hazahav (Offenbach, 1822) van de Britse opperrabbijn David Tevele Schiff is een antwoord (12) van Abraham Lipschütz opgenomen. En in Tel Talpiyot (vol. 6, p. 61, uit 1898) is op initiatief van de toenmalige Rotterdamse opperrabbijn Dr. B.L. Ritter een stuk van Lipschütz gepubliceerd dat in de bibliotheek van het Beth Hamidrasj Ets Chaim in Rotterdam bewaard was gebleven maar later, bij het bombardement op Rotterdam met andere manuscripten waaronder het manuscript voor een vervolg-deel op Pné Aryeh, zo smartelijk verloren is gegaan.

Zo is ten minste iets van de rabbinale productie van deze Rotterdamse opperrabbijn bewaard gebleven. Daarnaast is voorin een aantal in Amsterdam uitgegeven boeken een haskama (approbatie – aanbeveling) te vinden van opperrabbijn Abraham Lipschütz uit Rotterdam.

Is Aryeh / Juda Leib, zoon van Akiva Eger, opperrabbijn in Rotterdam geweest?

In augustus 1779 overlijdt opperrabbijn Abraham ben Juda Lipschütz. In augustus 1781 treedt rabbi Aryeh Leib ben Chajim Breslau als opperrabbijn aan. Zijn aandenken leeft voort door dat hij zijn eerste deel van zijn halachische Sje'elot oetesjoewot Pné Aryeh publiceert. Bij dat deel blijft het; er resteerde tot het bombardement wel handschriften in de Beth Hamidrasj-bibliotheek.²⁷

²⁷ Rabbi Ch.D. Azulay (Chida), citeert Pné Aryeh, 48:7 en 93 in *Sji'oere Beracha*, deel 2, op J"D 92:7 en 146:2, Saloniki, 1813

Verschillende bronnen stellen dat er tussen Lipschütz en Breslau nog een opperrabbin is geweest: rabbi Aryeh /Juda Leib, zoon van Akiva Eger²⁸.

De oudste bron is het Nederlandsch-Israëlietisch Jaarboekje voor 5628 (1867-68), waarin de Rotterdamse godsdienstleraar L. Borstel hem als een van de Rotterdamse opperrabbijnen noemt.

In het lemma Netherlands in de Jewish Encyclopedia.com (uit 1908, online te raadplegen) staat Eger genoemd als opvolger van Abraham Lipschütz en voorganger van Breslau, tussen 1779 sterfjaar van Lipschütz, en 1781, jaar van aankomst van Breslau.

Maar klopt dit wel?

Akiva Eger is de naam van twee aan elkaar verwante joodse geleerden; grootvader en kleinzoon. De eerste wordt genoemd de oudere, de tweede wordt genoemd de jongere. Van de twee is de jongere de meest beroemde, terwijl onze interesse wat Rotterdam betreft uitgaat naar de oudere Akiva Eger.

Ter gelegenheid van de 100^e sterfdag van de jongere rabbi Akiva Eger, wordt in 1938 in Kalisch een boek Ateret Paz gepubliceerd. (Niet te verwarren met het boek Ateret Paz dat door een kleinzoon van Akiva Eger de Oudere is geschreven.) Akiva Eger de Oudere heeft een zoon Aryeh / Juda Leib, van wie wordt gesteld dat hij opperrabbin van Rotterdam is, voor dat hij gedurende veertig jaar opperrabbin van Halberstadt is geweest²⁹.

Ook schrijft Ateret Paz dat deze Aryeh / Juda Leib de auteur is geweest van het boek Pné Aryeh. Dit is duidelijk onjuist. Pné Aryeh is gepubliceerd door Aryeh Leib Breslau, nadat deze in 1781 opperrabbin van Rotterdam was geworden.

Dan is er nog een bron. In het boek Jesj Manchilien staat een aantal biografieën van rabbijnen, waaronder die over de zelfde oudere rabbi Akiva Eger, de opperrabbin van Zuelz (in Silezië) en Pressburg (het huidige Bratislava in Tsjechië).

Als een van zijn zonen wordt daar genoemd: rabbi Aryeh Leib Eger, opperrabbin van Rotterdam en daarna gedurende veertig jaar in zijn geboorteplaats Halberstadt³⁰.

In een editie van het weekblad met Divre Tora van Belz chassidim in Antwerpen wordt de sterfdag 15 Elloel herdacht van rabbi Akiva. En, citerend uit Misjnat derabbi Akiva Eger, wordt ook hier zijn zoon als opperrabbin van Rotterdam genoemd³¹.

Subconclusie: we hebben al die jaren een opperrabbin in het lijstje gemist.

Tegenover deze vijf bronnen staan twee andere.

In 1781, op 7 augustus, doet de Rotterdamsche Courant verslag van de komst van de nieuwe opperrabbin Breslau, “in plaats van wylen den overleden Heer Opper-Rabyner Abraham Juda”. Dus precies twee jaar na het overlijden van Abraham Lipschütz, arriveert Aryeh Leib Breslau in Rotterdam, conform de bestaande lijst.

Veertig jaar

Wat zegt men in Halberstadt, de plaats waar Aryeh Leib / Juda Akiva Eger is geboren en bijna veertig jaar opperrabbin is geweest, eigenlijk over Rotterdam?

Rabbi Leib Eger werd er in 1775 als Gemeinderabbiner benoemd. Rabbi Eger overleed in Halberstadt in 1814, na, dat brengen alle bronnen, er bijna veertig jaar – dus vanaf 1775 – opperrabbin te zijn geweest. In 1779 overlijdt de Rotterdamse opperrabbin Abraham Lipschütz. Het is dus onmogelijk dat Eger na het overlijden van Lipschütz opperrabbin werd van Rotterdam. In 1779 was Eger al enkele jaren opperrabbin in Halberstadt en teneinde die bijna veertig jaar inderdaad te vervullen, bleef hij dat tot zijn dood. Maar in 1781, het jaar dat Breslau in de Maasstad aantreedt, wordt er een verwarring scheppende spaak in onze reconstructie van de historie gestoken. Juda Aryeh Leib Eger publiceert in 1781 een boek van zijn vader “Misjnat derabbi Akiva Eger”.

Dit boek is – of lijkt – de bron waarop de latere auteurs baseren dat Juda / Aryeh Leib Eger opperrabbin van Rotterdam is geweest. Lijkt, want Juda Leib Eger ondertekent het voorwoord op het boek met: opperrabbin van

²⁸ M. Kopuit, m.m.v. D. Hausdorff, *Opperrabbijnen van Rotterdam* in: Nieuw Israëlietisch Weekblad, 25 maart 1966.

Dit in tegenspraak met zijn (Hausdorff's) artikel uit 1959, zie noot 30.

²⁹ Mordechai Weisz, *Ateret Paz*, Kalisch, Kalisch, 1938, p. 77

³⁰ *Sefer Jesj Manchilien*, Jeruzalem, uitg. Machon Chatam Sofer, 1986, p. 426

³¹ *Eliem Lateroefa*, Antwerpen, 15 elloel 5769 – 2009

Halberstadt *oemetsoedato peroesa al k"k Rotterdam*. De uitdrukking zien we in Misjna Sjabbat 1:6, waar het het uitspreiden van een vangnet betekent. Het woord *peroesa* vinden we terug in het Sjabbat-ochtendgebed Nisjmat: *wejadenoë peroesot* – en onze handen uitgestrekt als een adelaar in de lucht. De grootste gelijkenis is te vinden in Talmoed Pesachiem 3: *oemetsoedatecha peroesa biJeroesjalajiem* – die zijn net uitwerpt tot in Jeruzalem.

Waarschijnlijk betekent het bij Eger: en zijn gezag strekt zich uit over de Joodse Gemeente Rotterdam.

Pné Aryeh Hashalem denkt dat Eger in de twee jaar tussen 1779 en 1781 'zijn ogen en hart' gericht had op Rotterdam. Dat zou er in de praktijk op neer zijn gekomen dat hij als een soort supervisor vanuit zijn woonplaats Halberstadt optrad over Shalom Shachne, tot dat Breslau aantrad en de diensten van Eger niet meer nodig waren. Speculatief. Het is de vraag of Rotterdam af kon met een enkele rabbijn (waarvan we verder niets weten) en een opperrabbijn op een zeker in die tijd verre afstand van bijna 600 kilometer. En zou het niet logischer zijn geweest dat de patroon van Shalom Shachne, nl. de Haagse rabbi Saul halevi, die nog tot 1785 zou leven, en natuurlijk stukken dichterbij woonde, het Rotterdamse Opperrabbinaat gedurende twee jaar interimair waarnam?

Weigering

Voor het antwoord op die vraag komen we terecht in Halberstadt. Wat moeten we verstaan onder het net van Eger dat zich vanuit Halberstadt uitstrekt tot Rotterdam? Dat wordt omschreven door rabbijn dr. B.H. Auerbach, die de geschiedenis schreef van de Joodse Gemeente in Halberstadt:

“Rabbi Eger bleef Halberstadt steeds trouw en weigerde meerdere aanbiedingen om in grotere gemeenten (waaronder Rotterdam) opperrabbijn te worden”³².

Waarmee is komen vast te staan dat Rabbi Eger wel was gevraagd en misschien zelfs benoemd, maar de positie van opperrabbijn van Rotterdam niet heeft aanvaard.

Eindconclusie: Eger is, ondanks vermelding op vijf plaatsen, overigens alle waarschijnlijk gebaseerd op “Misjnat derabbi Akiva Eger”, nooit werkelijk opperrabbijn in Rotterdam geweest. Het bestaande lijstje van Rotterdamse opperrabbijnen in de Memorjzkor behoeft geen correctie.

Een hak tussen haakjes

Je zou er bijna over heen lezen. Het staat immers tussen haakjes dat Rotterdam een van de plaatsen was waar Eger voor was gevraagd, maar weigerde. Voor ons, op zoek naar de vraag of Eger wel of geen opperrabbijn in Rotterdam is geweest, een gelukkig toeval dat Auerbach juist deze weigering als voorbeeld noemt.

Voor Rabbiner Dr. Benjamin Hirsch Auerbach zelf daarentegen bepaald geen voorbeeld zonder betekenis. Ik kom tot de volgende hypothese: misschien wilde Auerbach duidelijk maken dat juist Rotterdam rabbi Eger niet had kunnen krijgen. En dat zal men weten ook, moet Auerbach gedacht hebben.

Want tussen de haakjes uit zich een onopvallende maar voor Auerbach zelf glasheldere revanche: Auerbach zelf was 16 jaar eerder onder tumultueuze omstandigheden afgewezen in Rotterdam. Jullie wilden mij niet; mijn grote voorganger Eger wilde jullie niet! Auerbach was in 1849 een van de drie kandidaten om destijds vanuit Darmstadt tot opperrabbijn van Rotterdam te worden benoemd. Maar een groot deel van de Kerkeraad vreesde dat hij te behoudend zou zijn.

Hausdorff beschrijft de heftige beraadslagingen over de sollicitatie van Auerbach³³. Uiteindelijk trok Auerbach zijn sollicitatie in. Hij bleef tot 1857 in Darmstadt, en werd in 1863 rabbijn van Halberstadt.

Hausdorff noemt het boek van Auerbach over de kehilla Halberstadt in een noot in zijn artikel over Dr. Joseph Isaacssohn en zijn tijd³⁴. Daar laat hij het bij. Het verband tussen Auerbach's latere positie in Halberstadt en het in

³² B.H. Auerbach, *Geschichte der israelitischen Gemeinde Halberstadt*, Halberstadt, 1866, p. 104.

Hausdorff verwijst naar deze passage: “Auerbach vermeldt dat hij een benoeming te Rotterdam niet aanvaardde.” Hausdorff, D., *De Opperrabbijnen van Rotterdam*, in: Opstellen aangeboden aan opperrabbijn L. Vorst ter gelegenheid van zijn installatie, Rotterdam, 20 september 1959.

³³ D. Hausdorff, *Dr. Joseph Isaacssohn en zijn tijd* in: *Rotterdams Jaarboekje van 1959*, p. 131 e.v.

diens boek over de geschiedenis van die Joodse Gemeente niet zonder betekenis vermelden van juist Rotterdam als geweigerde positie van Rabbi Aryeh /Juda Leib Eger, wordt noch door Hausdorff, noch door Italie gesignaleerd. Ook Borstel³⁵ die zijn publicatie een jaar na het boek van Auerbach het licht doet zien, legt geen verband tussen de persoonlijke ervaring van Auerbach met Rotterdam en de weigering van diens vroege voorganger rabbi Aryeh / Juda Leib Eger om in de Maasstad de opperrabbinale zetel te gaan bekleden.

³⁴ Noot 4, p. 143: "... Van zijn wetenschappelijke werken is vooral van betekenis zijn geschiedenis van de Joden in Halberstadt, die van groot belang is voor de literatuur- en cultuurgeschiedenis van de Joden in Duitsland."

³⁵ L. Borstel, *Nederlandsch-Israëlietisch Jaarboekje voor 5628 (1867-68)*, p. 109